

Олександр Лозовицький

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО
ЯК ОСНОВА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ ЦІННІСНИХ
ОРІЄНТАЦІЙ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ
В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ДОБИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

У статті теоретично обґрунтовано актуальні напрями розвитку законів і закономірностей сучасних міжнародних відносин. Автором систематизовано історичний та емпіричний досвід розвитку інформаційного суспільства та його роль у процесі здійснення зовнішньої політики держави. Це наукове завдання вирішується на основі комплексного аналізу результатів останніх досліджень і публікацій, присвячених характеристикам формування життєво важливих механізмів розвитку держав та умов їх реалізації, зокрема невизначеностей та суперечностей глобалізації.

Ключові слова: інформаційне суспільство, зовнішня політика, глобалізація, міжнародні відносини, державне управління.

Lozovyt'skyi O. The Information Society as a basis of value the nationale orientations of foreign policy in the modern age of globalization. The paper theoretically grounded current trends of laws and patterns of international relations. The author systematically empirical and historical experience of Information Society communities and their role in the implementation of foreign policy. This scientific problem is solved in an integrated analysis of recent research and publications on the characteristics of the vital mechanisms of development and conditions for their implementation, including the uncertainties and contradictions of globalization.

Keywords: Information Society, foreign policy, globalization, international relations, public administration.

Політична комунікація виступає як специфічний різновид зовнішньополітичних відносин, за допомогою яких домінуючі в політиці суб'єкти регулюють виробництво й поширення суспільно-політичних ідей свого часу. Її також можна визначити, з одного боку, як процес цілеспрямованої взаємодії різних політичних акторів, у ході якого здійснюється трансляція політичної інформації. Політичні актори сигналізують про своє існування, встановлюють необхідні контакти й зв'язки, що дозволяють їм виконувати різні політичні ролі. З іншого боку, політична комунікація визначається як функція, що забезпечує циркуляцію інформації між політичною й соціальною системами й усередині них, сприятливому встановленню згоди між різними елементами політичної системи і є основою її життєздатності. Енциклопедичне тлумачення комунікації (communication – робити спільним, пов'язувати; спілкуватися) – це:

- 1) шлях повідомлення;
- 2) форма зв'язку;
- 3) акт спілкування, зв'язок між двома й більше індивідами, заснований на взаєморозумінні; повідомлення інформації особою іншій особі або ряду осіб;
- 4) масова комунікація – процес повідомлення інформації за допомогою технічних засобів [1, с. 349].

А також комунікація – діяльність, яка має мету, що припускає одного або більше учасників і полягає в посиленні й одержанні різного роду повідомлень, які використовують різні канали, можуть спотворюватися під впливом шуму, існують у деякому контексті, роблять певний ефект на адресата й залишають можливості для зворотного зв'язку. Відома теза «хто володіє інформацією, той володіє світом» сьогодні набуває найважливішого значення – інформація стає не тільки технологічною основою комунікації, але й концентрованим вираженням суспільних відносин, у тому числі й у політиці. Політична комунікація виконує важливу функцію для політичної системи – «це те саме, що кровообіг для організму людини» [2, с. 369]. Про детермінованості соціальних процесів фактором інформатизації писали Д. Белл, Е. Гіденс, М. Кастельс, О. Білорус. Представники цієї наукової традиції приділяли увагу інформаційному суспільству, яке вони трактували як постіндустріальне суспільство послуг, де інформація виступає базовим ресурсом для взаємодії між людьми і де рефлексивність приводить до розуміння зростання доступу до інформації, за яким потрібно є інтенсифікація розвитку ЗМІ й інформаційної супермагістралі. Так, праці західних (Н. Вінера, У. Ешбі), російських (В. Коган) та українських (В. Глушков, М. Амосов) дослідників показали значення інформаційної ємності управлінської системи та можливість кібернетичного методу щодо соціальних систем [3].

Сутнісною стороною політико-комунікаційних процесів є передача, переміщення, обіг політичної інформації: тих відомостей, якими в процесі конкретної суспільно-практичної діяльності обмінюються «джерела» і «споживачі» – взаємодіючі в суспільстві індивіди, соціальні групи, верстви, класи. Політична комунікація – це значеннєвий аспект взаємодії суб'єктів політики шляхом обміну інформацією в процесі боротьби за владу або її здійснення. Вона пов'язана із цілеспрямованою передачею й виборчим прийомом інформації, без якої неможливий рух політичного процесу. За допомогою комунікації передаються три основні типи політичних повідомлень: а) спонукальні; б) властиво інформативні; в) фактичні [4].

В основі процесу політичної комунікації лежить рівноправний обмін інформацією, діалог між основними політичними групами суспільства – керуючими й керованими. Цей обмін, без якого неможливе спілкування, досягнення політичної згоди, не обов'язково є одноразовим або послідовним, але протяжним у часі й просторі, тобто, що відбувається в рамках комунікативного простору. У теорії поширене розуміння політичної системи як відкритої системи, що одержує постійні імпульси з навколишнього середовища й реагує на ці імпульси. Для нас дуже важливе останнє, тому що в період трансформації вимоги вступника із суспільства-середовища можуть бути неадекватні, політична система буде не готова до них, її реакція не буде відповідати очікуванням суспільства-середовища. При такому підході до розуміння політичної системи інформаційно-комунікаційні відносини будуть виступати як сполучний процес, що забезпечує взаємодію й інтеграцію всіх рівнів і сегментів системи, виконання політичними інститутами всіх основних функцій регулювання суспільних відносин, організації, мотивації, контролю і координації. Будь-яка інформація, що впливає із взаємодії зі зовнішнім середовищем по каналах зворотного зв'язку, доповнює так звані знання системи. Вони являють собою інформацію про характер самої системи, її середовище, ресурси, реакції на вираження своєї волі. Зворотний зв'язок дозволяє членам системи оцінювати себе й ситуацію з урахуванням достоїнств і недоліків поведінки в певній ситуації.

Таким чином, за допомогою зворотного зв'язку в системі накопичується досвід; тому що середовище впливає на систему, то він дуже важливий, особливо в період трансформації системи. Якщо влада закрита для зворотного зв'язку, то їй не варто очікувати ефективного результату, тому що вона не зможе оцінити фактичні настрої й рівень підтримки політично свідомих представників системи. У період трансформації влада прагне не тільки зберегти мінімальний рівень підтримки системи, але й шукає нову базу для підтримки, що допомагає їй уникнути кризових ситуацій.

Зворотний зв'язок має фундаментальне значення як для усунення помилок з метою вдосконалення системи в

заданому напрямі, так і для послідовної переорієнтації, тобто відходу від заданого напрямку, пошуку нових цілей і шляхів їх досягнення. Кожній політичній системі властива своя мережа політичної комунікації, відповідно до можливостей і рівнів розвитку. В рамках цієї теми йтиметься про політичну комунікацію в інформаційному суспільстві. Але в сучасній науковій думці ще не сформувався чіткого визначення поняття інформаційного суспільства, а використання самого терміна ставиться під сумнів. На погляд автора, правомірніше використовувати все-таки цей термін, оскільки він набув найбільшого поширення не тільки в наукових колах, але й на рівні офіційних документів. Безумовно, дати адекватно точне визначення будь-якому явищу або процесу, коли вони тільки зароджуються, справа досить складна. Не випадково цей термін частіше вимовляється, аніж визначається.

Для розуміння сутності інформаційного суспільства необхідно провести періодизацію наукових досліджень за даною проблематикою. Так, перший етап тривав з кінця 50-х приблизно до середини 60-х рр. ХХ ст., коли почалося осмислення того, що технологічні фактори розвитку починають превалювати над політичними й соціальними. Ця теорія дістала назву «теорії постіндустріального суспільства» і вперше була введена в науковий обіг американським соціологом Д. Рисменом у 1958 р. У той час постіндустріальна проблематика стала однією з провідних у західній соціології, і багатьом дослідникам здавалося, що ця нова глобальна методологічна парадигма здатна дати істотний імпульс суспільним наукам. Це був період нагромадження інформації й ідей щодо прийдешнього суспільства. Другий період – із середини 60-х до кінця 80-х років ХХ ст. Його умовно можна назвати футурологічним, оскільки в дослідженнях йшлося здебільшого про майбутній тип суспільства. Цей етап пов'язаний з іменами таких учених, як Д. Белл, З. Бжезинський, М. Порат, Й. Масуда, Т. Стоуньєр, Р. Катц, М. Маклюєн, Е. Тоффлер та інших [5].

Узагальнюючи результати даних досліджень з приводу інформаційного суспільства, можна стверджувати, що рівень знань, а не власність, стає визначальним фактором соціальної диференціації: привілейовану верству утворюють

інформовані, тоді як непоінформовані – це «нові злидарі». Інфраструктурою інформаційного суспільства є нова інтелектуальна, а не механічна техніка. Соціальна організація й інформаційні технології утворюють симбіоз. Суспільство вступає в технотронну еру, коли соціальні процеси стають програмованими. В інформаційному суспільстві знання й інформація, хоча й мають величезне значення, не є визначальними, визначальними в ньому є комунікація як процес та інтерпретація. Інформаційне суспільство має у своїй основі мережеву форму організації та не може існувати без сучасних комп'ютерно-комунікаційних технологій, найважливішою з яких є Інтернет. Інформаційне суспільство – явище глобальне, хоча, як зазначає російський дослідник М. Вершинін, формується локально й у різних країнах, відбуваючись з різною інтенсивністю й особливостями [6, с. 127].

У процесі становлення глобального інформаційного суспільства спостерігаються істотні зрушення в політичній сфері та державному управлінні: створюється загальносвітовий інформаційний простір, об'єднання політичних систем різних держав у єдиній схемі політичної комунікації, відбуваються медіатизація й віртуалізація суспільства й політики, змінюються політичний час і простір, механізми формування політичної культури, політична поведінка мас. Політика здійснюється, насамперед, в інформаційному просторі, під яким ми будемо розуміти сукупність сфер сучасного життя світу, у яких інформаційні комунікації відіграють провідну роль. Він складається з різноспрямованих інформаційних полів, сформованих з інформаційних подій, відтворених усіма інститутами суспільства. Його створення відбувається взаємодіючими із приводу інформації суб'єктами, але, разом з тим, він має свою особливу якість, відсутню в самих суб'єктах. До цього варто додати, що він зумовлений політичними, економічними й культурними умовами реалізації інформаційних процесів. Політична комунікація виступає своєрідним соціально-інформаційним полем зовнішньої політики, складовою частиною інформаційного простору суспільства. А становлення глобального інформаційного суспільства супроводжується істотними змінами у просторі.

У першу чергу слід відмінити процеси віртуалізації сучасного суспільства, що, як наслідок, відображається на інформаційному просторі. Під віртуалізацією розуміється будь-яке заміщення реальності її симулякрами, образом із застосуванням логіки віртуальної реальності. Як універсальні властивості віртуальної реальності виступають три характеристики:

- нематеріальність впливу;
- умовність параметрів;
- ефемерність.

Нині спостерігається віртуалізація політики, тобто заміна реальних політичних інститутів їх образами, симулякрами, у тому числі в таких найважливіших проявах, як вибори й держава. Таким чином, змінюється й інформаційний простір, його наповнюваність, заміщення суб'єктів їх образами, крім того, процес появи в ньому віртуальних інститутів. Зміни в інформаційному просторі відбуваються також під впливом процесів медіатизації, тобто явища, під час якого з інформаційного простору фактично вилучаються суб'єкти, не відбиті в сучасних засобах масової комунікації, в першу чергу з використанням телебачення. Сполучення віртуалізації й медіатизації призводить до віртуалізації політичної комунікації, що багато в чому перетворюється в комунікацію між симулякрами [7].

Мережева організація інформаційного суспільства призводить до змін у структурі політичної комунікації, що будується за такою самою логікою. Це веде до роздроблення єдиної аудиторії на безліч груп, що взаємодіють за мережевим принципом. Така організація призводить до зростання ролі горизонтального рівня комунікації. При цьому відбувається процес дезінтеграції комунікативних відносин між державою й суспільством. «Влада ідентичностей» [8], як її визначає М. Кастельс, що панує в мережевому суспільстві, перенасиченому інформацією й каналами комунікації, змушує державу в деякому смислі вступати в боротьбу за суспільство. Крім того, формування інформаційного суспільства істотно знизило потреби громадян у публічному діалозі із владою. Показником цього є зростаюча байдужість більшості населення до участі в розвитку політичного життя. Така неузгодженість інформаційних позицій рядових

громадян і державної влади поставила під сумнів можливість виникнення між ними контактів, тобто комунікації як результату інформаційної взаємодії елітарних і неелітарних верств. Зростаюче значення горизонтального рівня політичної комунікації, організація її структури за принципом мережі сприяють подальшій неузгодженості інформаційного повідомлення між державою і суспільством. Наслідком цього є активне виникнення комунікативних помилок і перекручувань інформації у вузлах комунікації.

Зростання ролі горизонтальних комунікацій трактується як найважливіший показник демократизації суспільства. Автор цієї роботи висловлює припущення, що зростання горизонтальної комунікації в умовах становлення глобального інформаційного суспільства не обов'язково приводить до посилення процесів демократизації, хоча, безумовно, такі процеси мають місце. Процес горизонтальної комунікації припускає обмін інформації не між керуючими й керованими, а між поряд розташованими суб'єктами політики. Однак для сучасного етапу становлення інформаційного суспільства зростання ролі горизонтальної комунікації свідчить не про поглиблення процесу демократизації, а про значно глибший процес. Справа в тому, що в комунікативній підсистемі формуються три рівні інформаційно-комунікативних зв'язків: міжособистісний, груповий і масовий. Кожний з них характеризується наявністю особливих агентів політичної комунікації. Також необхідно відзначити, що в процесі становлення глобального інформаційного суспільства відбувається переорієнтація людини на базові установки такого політико-цивільного позиціонування, при якому приватні інтереси ставляться вище публічних, по-іншому оцінюються пріоритети політичного й соціального життя, а також співвідношення між особистими й цивільними цілями. Крім того, організація політичної комунікації за мережевим принципом, характерним для інформаційного суспільства, і нові можливості переміщення інформації сучасними комунікаційними технологіями зумовлюють і виникнення невідомого раніше типу життєдіяльності – усіх з усіма [9, с. 327].

Таким чином, зростання ролі горизонтальної комунікації в сучасному інформаційному суспільстві означає не

стільки процеси демократизації, скільки пасивний протест проти існуючої системи масової й колективної комунікації, втрату довіри до них; елементарний психологічний захист від потоку негативної інформації, що нахлинув через традиційні ЗМІ; зміни світогляду й ціннісних установок громадян.

Становлення глобального інформаційного суспільства призвело до активізації процесів інтеграції, згортання політичного простору, стало причиною низки істотних змін у зовнішній політиці. Спостерігається тенденція поширення державних інтересів різних країн далеко за межі національних кордонів. Це пов'язано з тим, що концепція інформаційного суспільства змушує трактувати зовсім різні події політичного, економічного й соціального життя однієї держави як зміни на площині координат політичних інтересів інших країн, що сприймаються в глобальній парадигмі як синтаксичні одиниці загальної, глобальної мови політичної комунікації, у якій, крім безпосереднього адресата, бере участь необмежена кількість інших. Позначені тенденції призводять до посилення іміджевої складової як зовнішньої, так і внутрішньої політики держави. Позитивний імідж держави створює сприятливу атмосферу для масштабного поширення цінностей, властивих типу політичної культури певної держави, а також виступає додатковою гарантією її суверенітету й правочинності владних прагнень національного уряду.

У сучасному інформаційному суспільстві під впливом різних факторів відбувається зміна ролі, перехоплення функцій традиційних акторів політичної комунікації. У цьому процесі визначального значення набувають засоби масової інформації. Як відзначає німецький експерт з проблем взаємин засобів масової інформації й влади Херманн Міхаель, сучасні держави випробували гігантське розширення сектору ЗМІ [10, с. 117]. З настанням індустріальної ери ЗМІ почали відігравати досить важливу роль. На сучасному етапі їх значення ще більше зросло. Використання в політиці телекомунікаційних систем привело до появи як нових типів трансляції інформації, так і нових форм комунікації в сфері публічної влади. Трансформували систему представництва цивільних інтересів,

електронні ЗМІ перетворили політику в медіа-процес, одночасно стимулювавши й відповідні зміни в процесі комунікації, що органічно поєдналися з віртуалізацією політичного простору, створенням гіперреальності й іншими новітніми механізмами підтримки конкуренції за державну владу. У складному інформаційному суспільстві комунікація виявилася найважливішим інструментом формування і самопрезентації політики, що перетворило політичну комунікацію у своєрідний епіцентр політики. Політичні чинники, не представлені в масовій комунікації, практично вилучаються з політичного життя суспільства.

Таким чином, поле політики перестає бути самодостатнім і самовідтворюється за внутрішніми правилами. Тобто, політична комунікація стає обов'язковою умовою й джерелом існування політики. Тому можна говорити про зміну місця політичної комунікації в політичному просторі сучасного інформаційного суспільства де сам процес політичної комунікації, а не його утримування, став визначати формат політичних відносин.

Показниками такої зміни є процеси медіатизації, віртуалізації, персоналізації й посилення іміджевої складової політики. Процес медіатизації політики – це процес, під час якого політичне життя переміщується в символічний простір засобів масової інформації і для нього характерні наступні риси. Перша полягає в тому, що політиці надається все більша публічність, яка розширює свою експансію. Під публічністю тут треба розуміти, по-перше, дослівно – роботу на публіку, а по-друге – перетворення приватної сфери політики в публічну, що пов'язано з обов'язковістю подання в ЗМІ. Друга риса медіатизації – обов'язкова умова підпорядкування правилам мас-медіа – визначає інформаційний процес, що характеризується калейдоскопічністю, сюжетною фрагментарністю, щоденністю мови.

Персоналізація являє собою процес зміни в масовій свідомості, коли під впливом каналів масової комунікації соціальні й політичні суперечності виявляються не як зіткнення соціальних інтересів і відповідних програм, а як витіснення програмної риторики особистісною. Звідси, віртуалізація – це заміщення реального об'єкта його образом – симуляцією. Боротьба за політичну владу сьогодні – це не

боротьба партійних організацій або конкуренція програм дій. Це боротьба образів – політичних іміджів, які створюють рейтинг. Ці процеси призводять до зміни принципів легітимації влади. Для опису змін, що відбуваються в політичному процесі, слушним буде використовувати визначення харизматичного панування. В медіакратичному суспільстві спостерігається закріплення певної харизми за політичними персоналіями, щоб легітимізувати його владні домагання. Цей процес розглядається як діяльність різних угруповань, що спрямована на публічне визнання певної проблеми як важливої й значимої [11].

Здатність адекватного сприйняття інформації реципієнтом при цьому погіршується. Це створює сприятливі умови для використання ЗМІ особливих технологій, за допомогою яких змінюються світовсприймання й поведження аудиторії, що стає стратегічно важливим етапом у політичній боротьбі в умовах транзитивного суспільства. Зростаюче значення суспільної думки й ролі комунікації в політиці дають змогу по-новому проаналізувати функції політичної комунікації. Відбувається трансформація функцій політичної соціалізації, інформаційної, регулятивної й маніпулятивної, внаслідок якої на перший план виходить саме маніпулятивна функція як відповідальна за формування громадської думки.

В умовах медіатизації політики спостерігається неминуче зрощення інтересів різних політичних груп з тими або іншими ЗМІ, що приводить до відповідних змін у процесах політичної комунікації. Наслідком цього стає поява нових жанрових форм політичних комунікативних повідомлень. Тому контроль над розподілом інформації, маніпуляцією масовою свідомістю закономірно виступає важливим засобом ненасильницького досягнення поставленої політичної мети. Інформаційне суспільство виявляється найбільш пристосованим для міфологізації політичного життя, оскільки однією з головних функцій міфологічного бачення світу є зняття й згладжування суперечностей, заміна фундаментальних протилежностей на інші менш різкі й більше прийнятні для свідомості. У віртуальній дійсності реальні факти, що суперечать міфологічній картині світу, відкидаються як несуттєві або неіснуючі, зате всі

інші відомості й повідомлення використовуються як підкріплювальна аргументація для вихваляння чесноти й викриття пороків.

Таким чином, у створюваній міфологічній картині Світу немає жодних гострих кутів, різких протиріч, окрім протистояння «добра і зла», причому останнє розглядається як віддзеркалення добра. Непохитність міфологізованих подань про будь-яке явище або процес зумовлена тим, що міф завжди ототожнює явище з моральним ідеалом, через те будь-яка критика і об'єктивний аналіз безглузді, тому що міф, який злився з моральним ідеалом, сам стає вищою інстанцією будь-яких оцінок. Міфи, впроваджувані у свідомість, можуть змінювати структуру світогляду або замінити цілісний світогляд фрагментарним, що призводить до неадекватного, перекрученого розуміння реальності й навіть психічних зрушень [12].

Міфологізація інформаційного суспільства зумовлена тим, що в ньому вигадливо переплітаються й співіснують три світи: об'єктивної реальності, інформаційний і символічний. Основними параметрами двох останніх світів стали інформація й комунікація, що сприймаються більшістю дослідників не тільки як основний вид діяльності, але й як базовий стратегічний ресурс інформаційного суспільства. І одним з основних засобів комунікації в інформаційному суспільстві виступає мережа Інтернет, що на сьогодні є найкращим засобом комунікації для становлення й життєдіяльності інформаційного суспільства. Однак поширена думка, що Інтернет може замінити або доповнювати сучасні інформаційні комунікації. В цьому контексті надзвичайно важливі наступні моменти: Інтернет ще не набув необхідного поширення навіть у найрозвинутіших країнах світу, щоб стати єдиним універсальним засобом комунікації. І, як наслідок цього, говорити про Інтернет як універсальний засіб комунікації можна здебільшого з позицій його потенційних можливостей. Відносно пасивна позиція споживача інформації під час величезного потоку спрямованих на нього повідомлень традиційних ЗМІ змінюється на активну, він може сам вибирати ті джерела інформації в Мережі, яким він довіряє. Швидкість поширення інформації в Мережі незрівнянно вища,

аніж в традиційних ЗМІ. Інтернет як універсальний засіб політичної комунікації відзначається важливою особливістю – у ньому зосереджений величезний обсяг інформації, що може бути доступний у будь-який час практично будь-якому користувачеві. Жодний із засобів масової інформації й комунікації дотепер не мав можливості надавати в будь-який момент користувачеві такий величезний щодо охоплення й різноманіття масив даних, як Інтернет.

Слід зазначити, що в глобальному інформаційному суспільстві, яке має мережеву структуру, політична комунікація здійснюється за допомогою засобів масової комунікації індустріальної й постіндустріальної епох і не виконує своїх функцій. Це спричинено появою на політичній арені нових акторів, таких як транснаціональні корпорації, терористичні організації, наддержавні об'єднання тощо. Нові актори справляють надпотужний вплив на політику й сферу політичної комунікації. Невідповідність засобів масової інформації політичній комунікації глобального інформаційного суспільства сприяють віртуалізації політики й перетворенню її в медіа-процес. Це загрожує існуванню демократії й цивільного суспільства. Внаслідок цього виникає необхідність появи адекватних глобальному інформаційному суспільству способів політичної комунікації. Інтернет найбільше відповідає такому типу суспільства, оскільки також має глобальний характер і мережеву структуру організації. Крім того, серед можливостей, що надаються Мережею, слід назвати доступність різноманітних інформаційних джерел, відсутність будь-яких перешкод для поширення інформації в Інтернеті, а також будь-якому індивідууму самому стати джерелом інформації, визначає відповідність Мережі політичній комунікації в глобальному інформаційному суспільстві. Ефективність комунікації в політиці за допомогою Мережі залежить від застосування політичних Інтернет-технологій.

1. Systemy polityczne rozwiniętych krajów kapitalistycznych / Pod red. A. Famrozo. – Warsaw, 1989. – 676 p.

2. World encyclopedia of political systems / Ed. by G. E. Delury. – Harlow, 1983. – 727 p.

3. In The Name of National Security. – New York, 2002. – 116 p.
4. Willoyghby W. W. The political theories of the ancient world / W.W.Willoyghby. – Freeport ; New York, 1969. – 285 p.
5. The Blachwell encyclopedia of political thought / Ed. by D. Miller. – Oxford ; New York, 1987. – 867 p.
6. Girardet R. Mythes et mythologies politiques / R.Girardet. – Paris : Dalloz, 1986. – 213 p.
7. Ellul J. The Technological Society / J.Ellul. – Paris: Plon, 1965. – 234 p.
8. History of political philosophy / Ed. By L. Strauss a. T. Cropsey. – London, 1987. – 520 p.
9. Eatson D. The Political Systems / D.Eatson. – New York, 2003. – 430 p.
10. Apter D. Politics of Modernization / D. Apter. – Chicago, 2008. – 438 p.
11. Тоффлер Е. Третья хвиля / Е. Тоффлер ; [пер. з англ.]. – К. : Всесвіт, 2000. – 475 с.
12. Gallois P.-M. Geopolitique: les voles de la puissance / P.-M. Gallois. – Paris. Fondation pour les etudes de defence nationale/Plon, 2000. – 246 p.